<u>અસ્વીકરણ</u>: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

<u>DISCLAIMER:</u> The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

<u>અહેવાલપાત્ર</u>

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં
દિવાની મૂળ ન્યાયપાલિકા

<u>રીટ અરજી (દિવાની) નં. ૩૭૬/૨૦૧૮</u>

એસોસિએશન ઑફ મેડિકલ સુપર સ્પેશિયાલિટી

ઉમેદવાર અને રહેવાસીઓ અને અન્યો .....અપીલકર્તા (ઓ)

વિરુદ્ધ

યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્યો પ્રતિવાદી (ઓ)

<u>સાથે</u>

૨૦૧૮ની રીટ અરજી (દિવાની) નંબર ૯૪૬

૨૦૧૯ની દિવાની અપીલ નંબર ૬૩૭૯

સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (દિવાની) નંબર ૨૩૮૭/૨૦૧૯ માંથી ઉદ્ભવતી

૨૦૧૯ની દિવાની અપીલ નંબર ૬૩૮૦

સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (દિવાની) નંબર ૧૧૧૬/૨૦૧૯ માંથી ઉદ્ભવતી

૨૦૧૯ની દિવાની અપીલ નંબર ૬૩૮૧

સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (દિવાની) નંબર ૧૦/૨૦૧૯ માંથી ઉદ્ભવતી

૨૦૧૯ની દિવાની અપીલ નંબર ૬૩૮૨

સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (દિવાની) નંબર ૧૦૦૦૭/૨૦૧૯ માંથી ઉદ્ભવતી

૨૦૧૯ની દિવાની અપીલ નંબર ૬૩૮૩–૬૩૮૫

સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (દિવાની) નંબર ૧૬૮૧૪–૧૬૮૧૬/૨૦૧૯ માંથી

ઉદ્ભવતી

(ડાયરી નંબર ૧૯૧૦૦/૨૦૧૯)

દિવાની અપીલ નંબર ૬૩૮૬/૨૦૧૯

સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (દિવાની) નંબર ૧૫૬૮૮/૨૦૧૯ માંથી ઉદ્ભવતી

ચુકાદો

એલ. નાગેશ્વર રાવ, ન્યાયમૂર્તિ.

પરવાનગી આપવામાં આવી.

૧. આ કેસોમાં વિવાદ અનુસ્નાતક તબીબી ૧ અભ્યાસક્રમો અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટે અમલમાં મૂકવાના ફરજિયાત બોન્ડ સાથે સંબંધિત છે.એસોસિએશન ઑફ મેડિકલ સુપર સ્પેશિયાલિટી એસ્પિરન્ટ્સ એન્ડ રેસિડેન્ટ્સે અનુક્રમે આંધ્રપ્રદેશ, ગોવા, ગુજરાત, હિમાચલ પ્રદેશ, કર્ણાટક, કેરળ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, રાજસ્થાન, તમિલનાડુ, તેલંગાણા અને પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યો દ્વારા સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં લાદવામાં આવેલી ફરજિયાત બોન્ડ શરતોને રદ કરવા માટે ૨૦૧૮ની રિટ પિટિશન (દિવાની) નં૩૭૬ દાખલ કરી છે.સંબંધિત વિશેષ અભ્યાસક્રમો પૂર્ણ થયા પછી સંબંધિત રાજ્ય સત્તામંડળો દ્વારા જાળવી રાખવામાં આવેલી મૂળ માર્કશીટ, પ્રમાણપત્રો અને અન્ય દસ્તાવેજો પરત કરવા માટે વધુ નિર્દેશ માંગવામાં આવ્યો છે.

૨. ૨૦૧૮ની રિટ પિટિશન (દિવાની) નં ૯૪૬ પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા ૧૦.૦૬.૨૦૧૪ ના જાહેરનામાને પડકારતી દાખલ કરવામાં આવી છે, જેમાં દરેક અનુસ્નાતક તાલીમાર્થીને અનુસ્નાતક/એમ. ડી./એમ. એસ. અભ્યાસક્રમ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યા પછી ત્રણ વર્ષના

સમયગાળા માટે અને અનુસ્નાતક ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યા પછી બે વર્ષના સમયગાળા માટે રાજ્ય સરકારની સેવા કરવા માટે ક્ષતિપૂર્તિ બોન્ડ અમલમાં મૂકવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.જો તાલીમાર્થીઓ ઉપર જણાવ્યા મુજબ રાજ્ય સરકારની સેવા કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તેઓ રાજ્ય સરકારને દરેક ડિફોલ્ટિંગ વર્ષ માટે રૂ૦ ૧૦ લાખની દંડની રકમ ચૂકવવા માટે જવાબદાર રહેશે.અપીલકર્તાઓ તારીખની સૂચના ૧૦.૦૬.૨૦૧૪ દ્વારા કલ્પના કરાયેલ રૂ૦ ૩૦ લાખની ૨ ચુકવણી પર આગ્રહ કર્યા વિના મૂળ દસ્તાવેજો બહાર પાડવાની માંગ કરે છે.

૩. પશ્ચિમ બંગાળ સરકારના આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ વિભાગ દ્વારા અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ સમયે ફરજિયાત બોન્ડના અમલની શરત લાદતી જાહેરાતોને કલકત્તા વડી અદાલતમાં પડકારવામાં આવી હતી.વડી અદાલતમાં નોંધાયેલી ૩૧.૦૭.૨૦૧૩ તારીખની સૂચનામાં અપીલકર્તા–ડૉક્ટરોને પશ્ચિમ બંગાળમાં રાજ્ય તબીબી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અનુસ્નાતક અને અનુસ્નાતક શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા પછી એક વર્ષના સમયગાળા માટે પશ્ચિમ બંગાળમાં મલ્ટિ–સ્પેશિયાલિટી/સુપર સ્પેશિયાલિટી હોસ્પિટલો, માધ્યમિક અને તૃતીય સ્તરની હોસ્પિટલોમાં કામ કરવાની જરૂર હતી.અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ સમયે બોન્ડનું અમલીકરણ, જેમાં અભ્યાસક્રમો સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થયા પછી

તેઓ એક વર્ષના સમયગાળા માટે રાજ્ય સરકારની સેવા કરશે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી, જેમાં નિષ્ફળ જતાં તેઓ રાજ્ય સરકારને ૩૦૧૦ લાખની દંડની રકમ ચૂકવવા માટે જવાબદાર રહેશે, તેને ફરજિયાત બનાવવામાં આવી હતી.આંશિક રીતે ૩૧.૦૭.૨૦૧૩, પશ્ચિમ સૂચના બંગાળની સુધારેલી સરકારે ૧૦.૦૬.૨૦૧૪ પર એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું, જેના દ્વારા એક વર્ષની સેવા સંબંધિત શરત વધારીને બે વર્ષ કરવામાં આવી હતી.ડૉક્ટરો દ્વારા રાજ્યમાં સેવા કરવામાં નિષ્ફળતાના કિસ્સામાં વળતર ૩ ટકા વધારીને રૂ. ૩૦ લાખ થાય છે.૧૩૯ દેશની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાંથી બેચલર ઓફ મેડિસિન અને બેચલર ઓફ સર્જરીની ડિગ્રી મેળવનારા ડૉક્ટરોએ ઉચ્ચ અદાલતમાં ઉપરોક્ત સૂચનાઓને પડકારી હતી.કલકત્તા વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે ૦૩.૧૧.૨૦૧૭ ના ચુકાદા દ્વારા ૩૧.૦૭.૨૦૧૩ ના જાહેરનામાને સમર્થન આપ્યું હતું.જો કે, ૧૦.૦૯.૨૦૧૪ તારીખની સૂચના મનસ્વી અને ગેરવાજબી હોવાનું માનવામાં આવ્યું હતું.વિદ્વાન સિંગલ જજના ચુકાદાથી નારાજ થઈને પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યએ વડી અદાલતની ડિવિઝન બેંચ સમક્ષ અપીલ દાખલ કરી હતી.કેટલાક રિટ અરજદારો કે જેઓ ચુકાદાથી વ્યથિત હતા કારણ કે તે ૩૧.૦૭.૨૦૧૩ તારીખની સૂચના સાથે સંબંધિત છે જેને સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું તેમણે પણ અપીલ દાખલ કરી હતી.વિવાદિત ચુકાદા દ્વારા, કલકત્તા વડી અદાલતની ડિવિઝન બેન્ચે ચુકાદો આપ્યો હતો કે ૩૧.૦૭.૨૦૧૩ અને ૧૦.૦૯.૨૦૧૪ તારીખની બંને સૂચનાઓ ન તો ગેરવાજબી છે અને ન તો

મનસ્વી છે.ડિવિઝન બેન્ચે વિદ્વાન સિંગલ જજના ચુકાદાને રદ કર્યો કારણ કે તે ૧૦.૦૯.૨૦૧૪ ની અધિસૂચના રદ કરવા સાથે સંબંધિત છે.કલકત્તા વડી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા મુદ્દાઓ અને તેમાં નોંધાયેલા તારણો પર પછીથી ચર્ચા કરવામાં આવશે.

૪. પુણેની આર્મ્ડ ફોર્સિસ મેડિકલ કોલેજમાં અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ મેળવવા માંગતા અરજદારોએ અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો પૂર્ણ કર્યા પછી પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે સશસ્ત્ર દળો તબીબી ૪ સેવાઓમાં ટૂંકા સેવા આયોગના અધિકારીઓ તરીકે સેવા આપવા માટે સમાન બોન્ડનો અમલ કરવો જરૂરી હતો.પાંચ વર્ષ સુધી સેવા આપવામાં નિષ્ફળતાના કિસ્સામાં, અપીલકર્તાઓએ કોલેજને રૂ૨૫ લાખ સાથે વળતર આપવું જરૂરી હતું.ઉપરોક્ત શરત વર્ષ ૨૦૧૪–૨૦૧૫ માટે અનુસ્નાતક તબીબી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટે પુસ્તિકા માં સમાવવામાં આવી હતી.વર્ષ ૨૦૧૪–૨૦૧૫ માં અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ મેળવનારા અપીલકર્તાઓ દ્વારા ૨૦૧૭ માં એક રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં માહિતી બુલેટિનની કલમ ૧૨ ની માન્યતાને પડકારવામાં આવી હતી, જેમાં તેમને સશસ્ત્ર દળોની તબીબી સેવાઓમાં પાંચ વર્ષ સુધી સેવા આપવાની જરૂર હતી.તેમણે ફરજિયાત સેવાની શરત પર ભાર મૂક્યા વિના તેમના મૂળ દસ્તાવેજો પરત કરવા માટે વધુ નિર્દેશની માંગ કરી હતી.બોમ્બે વડી અદાલતની ડિવિઝન બેન્ચે ૦૨.૦૪.૨૦૧૯ ના ચુકાદા દ્વારા

રિટ પિટિશનને ફગાવી દીધી હતી, જેમાં અરજદાર દીઠ ૧ લાખ રૂપિયા ખર્ચ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.ઉપરોક્ત ચુકાદાથી નારાજ થઈને ૨૦૧૯ની વિશેષ રજા અરજી Nos.૧૦૦૦૭ અને ૨૩૮૭ દાખલ કરવામાં આવી છે.

૫. અમે ઉચ્ચ અદાલતો સમક્ષ અપીલકર્તાઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી વિવિધ દલીલો અને ઉચ્ચ અદાલતોના ચુકાદાઓનો સંદર્ભ આપવા આગળ વધીએ છીએ.

<u>કલકત્તા વડી અદાલતઃ</u>

ઉપર જણાવ્યા મુજબ, કલકત્તા વડી અદાલતની ડિવિઝન બેંચ પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા બે જાહેરનામાઓ ૩૧.૦૭.૨૦૧૩ ૫ અને ૧૦.૦૯.૨૦૧૪ સાથે સંબંધિત હતી, જેમાં રાજ્યમાં સરકારી મેડિકલ કોલેજોમાં અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટે પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાં ફરજિયાત સેવાની શરત લાદવામાં આવી હતી.અપીલકર્તાઓ વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે તેઓ અખિલ ભારતીય અનુસ્નાતક તબીબી પ્રવેશ પરીક્ષા (એ. આઈ. પી. જી. એમ. ઈ. ઈ.) માં તેમની ગુણવત્તાના આધારે પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યની સરકારી તબીબી કોલેજોમાં અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટે હકદાર બન્યા છે.તેમના જણાવ્યા

અનુસાર, અખિલ ભારતીય ક્વોટા ઉમેદવારોના સંદર્ભમાં રાજ્ય સરકાર દ્વારા વધારાની પાત્રતાની શરતો રજૂ કરી શકાતી નથી.ફરજિયાત સેવાની શરત લાદવી એ ભારતના બંધારણની કલમ ૧૪,૧૯ અને ૨૧ હેઠળ તેમના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.કોઈ પણ સંજોગોમાં, ફરજિયાત બોન્ડની રજૂઆત માત્ર કાયદા દ્વારા જ થઈ શકે છે, વહીવટી આદેશ દ્વારા નહીં. તેઓએ હ**ર્ષ પ્રતાપ સિસોદિયા વિરુદ્ધ ભારત સંઘના**[1] કેસમાં આ અદાલતના ચુકાદા પર આધાર રાખ્યો હતો જેથી વધારાની લાયકાતના માપદંડ નક્કી કરવામાં રાજ્ય પર પ્રતિબંધને લગતી તેમની રજૂઆતને સમર્થન આપી શકાય.આ સંબંધમાં, તેમણે **આનંદ બીજી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય**[2] કેસમાં આ અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલા આદેશ પર આધાર રાખ્યો હતો.૨ તેમણે વધુમાં દલીલ કરી હતી કે રાજ્યમાં ફરજિયાતપણે સેવા આપવાની શરતનો આગ્રહ રાખવાથી રાજ્ય દ્વારા અનામત આપવામાં આવશે, જે **ડૉ. પ્રદીપ જૈન વિરુદ્ધ ભારત સંઘના**[3] આ અદાલતના ચુકાદાની વિરુદ્ધ હશે. તેમણે વધુમાં રજૂઆત કરી હતી કે અપીલકર્તાઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવેલ સર્વિસ બોન્ડ ભારતીય કરાર અધિનિયમ, ૧૮૭૨ની કલમ ૨૭ની વિરુદ્ધ છે.રાજ્ય સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનાઓને પણ ગેરબંધારણીયતાના આધારે પડકારવામાં આવી હતી કારણ કે રાજ્ય સરકાર પાસે આવી સૂચનાઓ બહાર પાડવાની ક્ષમતાનો અભાવ હતો.એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે તબીબી શિક્ષણને લગતી તમામ બાબતો ભારતીય તબીબી પરિષદ

1 (૧૯૯૯) ૨ એસસીસી ૫૭૫
2 (૨૦૦૧) ૬ એસસીસી ૬૬૫
3 (૧૯૮૪) ૩ એસસીસી ૬૫૪

અધિનિયમ, ૧૯૫૬ હેઠળ આવે છે.આ ક્ષેત્ર પહેલેથી જ કેન્દ્રીય કાયદા દ્વારા કબજે કરવામાં આવ્યું હોવાથી, રાજ્ય સરકાર પાસે આ જ વિષય પર કાયદો બનાવવાની ક્ષમતા નથી.કાયદાકીય ક્ષમતાના અભાવને ધ્યાનમાં રાખીને, રાજ્ય સરકાર પાસે ફરજિયાત બોન્ડ્સના સંદર્ભમાં વહીવટી આદેશો જારી કરવાની સત્તા નથી.

પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે જો મેદાન પર કબજો ન હોય તો વહીવટી સૂચનાઓ જારી કરવી એ રાજ્ય સરકારની ક્ષમતાની અંદર છે. **રાય સાહેબ રામ જવાયા કપૂર વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય**[4] અને **ભીશંબર દયાલ ચંદ્ર મોહન વિરુદ્ધ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય**[5] કેસમાં આ અદાલતના ચુકાદાને ઉપરોક્ત દરખાસ્તના સમર્થનમાં ટાંકવામાં આવ્યો હતો.રાજ્ય દ્વારા ડિવિઝન બેન્ચ સમક્ષ રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે **હર્ષ પ્રતાપ સિસોદિયા** (ઉપરોક્ત) અને **આનંદ બીજી** (ઉપરોક્ત) કેસમાં આ અદાલતના નિર્ણયો ફરજિયાત બોન્ડ સાથે સંબંધિત નથી અને તેથી, કેસની હકીકતોને લાગુ પડતા નથી.રાજ્યનું વલણ એ હતું કે કલમ ૧૪,૧૯ અને ૨૧ હેઠળ કોઈ પણ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું ન હતું કારણ કે અપીલકર્તાઓએ કોઈ વિરોધ અથવા વિરોધ વિના પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યની સરકારી કોલેજોમાં પ્રવેશ લેવાનું પસંદ કર્યું

4 (૧૯૫૫) ૨ એસસીઆર ૨૨૫
5 (૧૯૮૨) ૧ એસસીસી ૩૯

હતું અને તેમને તેમના અભ્યાસક્રમોના અંતિમ તબક્કામાં તેમના પ્રવેશ પરની શરતો પર હુમલો કરવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી.

ડિવિઝન બેન્ચ દ્વારા વિચારણા માટે નીચેના મુદ્દાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા:

> "((i) શું રાજ્ય સરકાર વર્તમાન કાર્યવાહીમાં પડકારજનક હોય અથવા તે હેતુ માટે કાયદો જરૂરી હોય તેવી સૂચનાઓ બહાર પાડીને બોન્ડ પ્રણાલીની શરૂઆત કરી શકી હોત?
>
> ((૨) શું સૂચનાઓ અરજદારોને બંધારણના Art.૧૯ (૧) (g) હેઠળ બાંયધરીકૃત કોઈ પણ વ્યવસાય, વેપાર અથવા વ્યવસાય કરવાની સ્વતંત્રતા પર અવરોધ ઊભો કરે છે?
>
> (૩) શું રિટ અરજદારો અનુસ્નાતક તબીબી અભ્યાસ માટે તેમના શૈક્ષણિક સ્થળ તરીકે પશ્ચિમ બંગાળને પસંદ કરતા પહેલા બોન્ડ પ્રણાલીથી વાકેફ હતા?

(૪) શું બોન્ડ સિસ્ટમ કાયદેસરના વ્યવસાય, વેપાર અથવા વ્યવસાયના નિયંત્રણમાં છે અને આમ ભારતીય કરાર અધિનિયમના Sec.૨૭ નું ઉલ્લંઘન કરે છે?

(v) શું ચુકાદામાં એવી કોઈ નબળાઈ છે કે જે આ અદાલત દ્વારા દખલગીરીની બાંહેધરી આપે?"

પ્રથમ મુદ્દાનો જવાબ ડિવિઝન બેન્ચે રાજ્યની તરફેણમાં આપ્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે જાહેરનામા બહાર પાડવામાં આવે તે પહેલાં કલમ ૧૬૬ (૧) અને (૨) ની જોગવાઈઓનું પાલન કરવામાં આવી રહ્યું છે.ખંડપીઠે જણાવ્યું હતું કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનાઓ અપીલકર્તાઓની કોઈપણ વ્યવસાયની પ્રેક્ટિસ કરવાની અથવા ભારતના બંધારણની કલમ ૧૯ (૧) (જી) દ્વારા બાંયધરીકૃત કોઈપણ વ્યવસાય, વેપાર અથવા વ્યવસાય કરવાની સ્વતંત્રતા પર અવરોધ ઊભો કરતી નથી.બંધારણની કલમ ૧૬૨ રાજ્ય સરકારની કારોબારી સત્તાની હદનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તે સત્તા માત્ર તે બાબતો સુધી મર્યાદિત નથી કે જેના પર કાયદો પહેલેથી જ પસાર થઈ ચૂક્યો હોય.ડિવિઝન બેન્ચે અવલોકન કર્યું હતું કે રાજ્ય સરકારને કોઈ પણ કાયદાની ગેરહાજરીને કારણે અસ્તિત્વમાં રહેલા શૂન્યાવકાશને ભરવાનો અધિકાર છે અને જે પરિપત્રો/સૂચનાઓના રૂપમાં વહીવટી સૂચનાઓ

દ્વારા ભરી શકાય છે.ડિવિઝન બેન્ચનું માનવું હતું કે અનુસ્નાતક તબીબી શિક્ષણ મેળવવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી, ખાસ કરીને સરકારી કોલેજોમાં જ્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણને સબસિડી આપવામાં આવે છે.ડિવિઝન બેન્ચે ૯ વિદ્વાન સિંગલ જજના તારણો સાથે સંમતિ દર્શાવી હતી કે જે અપીલકર્તાઓએ ઉચ્ચ સબસિડીવાળા દરે શિક્ષણ મેળવવાનો જાણકાર નિર્ણય લીધા પછી અનુસ્નાતક તબીબી કોલેજોમાં પ્રવેશ મેળવ્યો છે, તેમને ફરજિયાત તબીબી સેવા બોન્ડની મંજૂરી આપી શકાતી નથી.વધારાના પાત્રતા માપદંડ રજૂ કરવામાં રાજ્ય સરકારોની અક્ષમતા વિશે અપીલકર્તાઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાને ડિવિઝન બેન્ચે આ આધાર પર નકારી કાઢ્યો હતો કે **હર્ષ પ્રતાપ સિસોદિયા** (ઉપરોક્ત) અને **આનંદ બીજી** (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતના ચુકાદાઓ આ કેસની હકીકતોને લાગુ પડતા નથી.ડિવિઝન બેન્ચે જ્યારે ખાનગી હિત સાથે સંઘર્ષની વાત આવે છે ત્યારે જાહેર આરોગ્યની પ્રાધાન્યતા સાથે સંબંધિત મુદ્દા પર ભાર મૂક્યો હતો.તેણે **સૈયદ રતનભાઈ સઈદ (ડી) થર** કેસમાં આ અદાલતના ચુકાદા પર આધાર રાખ્યો હતો.**એલઆર અને ઓઆર. વિરુદ્ધ શિરડી નગર પંચાયત અને અન્યો**[6]. એવું માનવું કે જાહેર હિતની કલ્પના લોકો અને જાહેર સંસ્થાઓના સામૂહિક કલ્યાણનો પર્યાય છે, અને સામાન્ય રીતે જાહેર વિશ્વાસના સિદ્ધાંત–રેસ કમ્યુનિસ (એટલે કે દરેક સામાન્ય છે) ના આદેશો દ્વારા જાણ કરવામાં આવે છે.ખંડપીઠે

6 (૨૦૧૬) ૪ એસસીસી ૬૩૧

અપીલકર્તાઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાને નકારી કાઢ્યો હતો કે ફરજિયાત બોન્ડ કરાર અધિનિયમની કલમ ૨૭નું ઉલ્લંઘન કરે છે. એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે અનુસ્નાતક તબીબી અભ્યાસક્રમો અને સર્વિસ બોન્ડ એક પેકેજ છે.ડિવિઝન બેન્ચે **ડૉ. વિનોદ શંકરલાલ શર્મા અને અન્ય વિરુદ્ધ** બોમ્બે વડી અદાલતના ચુકાદાનું સમર્થન માંગ્યું હતું. **મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્ય**[7].સર્વિસ બોન્ડ લાદતા સરકારી ઠરાવોની બંધારણીયતાને જાળવી રાખવી.ઉપરોક્ત તારણોના આધારે, ડિવિઝન બેન્ચે ૩૧.૦૭.૨૦૧૩ અને ૧૦.૦૯.૨૦૧૪ ના જાહેરનામાઓને સમર્થન આપ્યું હતું.

<u>કર્ણાટક વડી અદાલતઃ</u>

કર્ણાટક સરકારે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે સરકારી તબીબી કોલેજોમાં અનુસ્નાતક ડિગ્રી/ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમો પૂર્ણ કરનારા અપીલકર્તાઓએ એક વર્ષ માટે સરકારની સેવા કરવી જોઈએ.કર્ણાટક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ (કેપિટેશન ફી પર પ્રતિબંધ) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ની કલમ ૧૪ (૧) હેઠળ ઘડવામાં આવેલા પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ મેડિકલ અને ડેન્ટલ ડિગ્રી અને ડિપ્લોમા અભ્યાસક્રમોમાં પસંદગી અને પ્રવેશ માટે પ્રવેશ પરીક્ષા, ૨૦૦૬નું સંચાલન કરવા માટે કર્ણાટકના નિયમ ૧૫ના પેટા–નિયમ

7 ૨૦૧૩ એર બોમ્બે.૧

(૭) માં અનુસ્નાતક ડિગ્રી અને અનુસ્નાતક ડિપ્લોમાના વિદ્યાર્થીઓને તેમના સંબંધિત અભ્યાસક્રમો પૂર્ણ કરવા પર સરકારની સેવા કરવામાં નિષ્ફળ રહેવા પર અનુક્રમે ૩૦૫૦ લાખ અને ૩૦૨૫ લાખનો દંડ લાદવામાં આવ્યો છે.તમામ રિટ અરજદારોએ તેમના પ્રવેશ સમયે જવાબદારી બોન્ડનો અમલ કર્યો હતો.તેમના અભ્યાસક્રમો પૂર્ણ થયા પછી, તેઓએ વડી અદાલતમાં રિટ પિટિશન દાખલ કરી હતી, જેમાં બોન્ડ્સ પર અનેક આધારો પર દિવાની ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા.બંધારણની કલમ ૨૩ અને અન્ય મૂળભૂત અધિકારોના બળજબરી અને ઉલ્લંઘન દ્વારા ઉપક્રમને દૂષિત કરવા સંબંધિત તેમના દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓનો તેમની વિરુદ્ધ જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.અપીલકર્તાઓની રજૂઆત કે તેમને બોન્ડની જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ આપવી જોઈએ કારણ કે તેમને અખિલ ભારતીય ક્વોટામાંથી દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા તે પણ વડી અદાલત દ્વારા નકારી કાઢવામાં આવી હતી.

<u>કેરળ વડી અદાલતઃ</u>

કેરળ વડી અદાલતની એક ખંડપીઠે ફરજિયાત બોન્ડ સંબંધિત મુદ્દા પર સુનાવણી કરી હતી અને ચુકાદો આપ્યો હતો કે તબીબી વિદ્યાર્થીઓ પર આ વ્યવસાયની પ્રેક્ટિસ કરવા માટે કોઈ પ્રતિબંધ લાદવામાં આવ્યો નથી.આ પ્રતિબંધ માત્ર એક વર્ષ માટે પ્રેક્ટિસના સ્થળની તેમની પસંદગી

અંગે હતો.વેપાર અથવા વ્યવસાય પર પ્રતિબંધ અને જાહેર નીતિને લગતા તમામ મુદ્દાઓ સાથે વ્યવહાર કર્યા પછી, ન્યાયમૂર્તિ શેષાદ્રી નાયડુ.અદાલત વતી બોલતા જણાવ્યું હતું કે જે અપીલકર્તાઓને સબસિડીવાળા તબીબી શિક્ષણથી ફાયદો થયો છે તેમણે તેમનું દેવું/કૃતજ્ઞતા ચૂકવવી જોઈએ.

<u>બોમ્બે ખાતેની ઉચ્ચ ન્યાયાલયઃ</u>

સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ પિટિશન પર બોમ્બે વડી અદાલતની ડિવિઝન બેંચ દ્વારા વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો.અપીલકર્તાઓએ એક વર્ષના સમયગાળા માટે સરકારી મેડિકલ કોલેજોમાં સેવા આપવી જોઈએ એવી શરત લાદવી કે જેમાં નિષ્ફળ જતાં તેમને દંડ ચૂકવવો પડે ૧૨ એ મનસ્વી કે ગેરવાજબી ન હોવાનું જણાયું હતું.ડો. ડી. વાય. ચંદ્રચુડ, જે. (જે તે સમયે હતા) નો દ્રઢ અભિપ્રાય હતો કે **ડો. પ્રદીપ જૈન** (ઉપરોક્ત) કેસમાં આ અદાલતના ચુકાદાનો, જે નિવાસસ્થાનના દરજ્જાના આધારે અનામત સાથે સંબંધિત હતો, તેને સર્વિસ બોન્ડ સાથે કોઈ સંબંધ નથી.બોમ્બે વડી અદાલતની ડિવિઝન બેન્ચે એવું માન્યું હતું કે દરેક અપીલકર્તાએ એક વર્ષ માટે સેવા આપવી જરૂરી ફરજિયાત બોન્ડ પણ અપ્રમાણસર નથી.ઉપરોક્ત ચુકાદામાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે તેના દ્વારા બનાવવામાં આવેલી માળખાગત સુવિધાઓનો લાભ મેળવનારા

વિદ્યાર્થીઓએ જાહેર સેવા દ્વારા સમુદાયને યોગદાન આપવું જોઈએ તેની ખાતરી કરવામાં રાજ્યને ઔરસ રસ છે.ડિવિઝન બેન્ચે એ હકીકતની નોંધ લીધી હતી કે અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી ડોકટરોને કુલસચિવ અને વરિષ્ઠ નિવાસી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવી રહ્યા છે.અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી ડોકટરોની સેવાઓનો ઉપયોગ કરવાની સરકારની જરૂરિયાતની તપાસ કર્યા પછી, ખંડપીઠે નિર્દેશ આપ્યો કે તેમને તેમની લાયકાતને અનુરૂપ હોદ્દાઓ પર ફાળવવામાં આવે.

ગુજરાત વડી અદાલતઃ

ગુજરાત વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે કલકત્તા વડી અદાલત, કેરળ વડી અદાલત, કર્ણાટક વડી અદાલત અને બોમ્બે વડી અદાલત દ્વારા લેવામાં આવેલા દૃષ્ટિકોણથી અલગ દ્રષ્ટિકોણ અપનાવ્યો હતો.ગુજરાત વડી અદાલતના વિદ્વાન સિંગલ જજના ચુકાદા અનુસાર ડોકટરો દ્વારા બોન્ડનો અમલ બળજબરીનું પરિણામ હતું, જેમણે બોન્ડ કરારને ગેરવાજબી અને અસંવેદનશીલ જાહેર કર્યો હતો.તેથી, બોન્ડ સમજૂતી જાહેર નીતિનો વિરોધ કરતી હતી અને બંધારણની કલમ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતી હતી.ગુજરાત રાજ્ય વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ દ્વારા અમને જાણ કરવામાં આવી છે કે ઉપરોક્ત ચુકાદા સામે અપીલ દાખલ

કરવામાં આવી છે જે ગુજરાત વડી અદાલતની ડિવિઝન બેન્ચ સમક્ષ વિચારણા હેઠળ છે.

દલીલો

૬. ઉચ્ચ અદાલતોના ચુકાદાઓની નોંધ લીધા પછી, આપણી સમક્ષ કરવામાં આવેલી રજૂઆતો પર વિચાર કરવાનો સમય આવી ગયો છે.૨૦૧૮ની રિટ પિટિશન (દિવાની) નં૩૭૬ માં રિટ પિટિશનર્સ વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી પ્રશાંતો ચંદ્ર સેને દલીલ કરી હતી કે જે ડૉક્ટરોએ અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમો પૂર્ણ કર્યા છે તેઓ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે.જ્યાં સુવિધાઓ છે અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તેનો બગાડ ન થવો જોઈએ ત્યાં તેમની સેવાઓનો શ્રેષ્ઠ રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ.રાષ્ટ્રીય સ્તરે સંસ્થાઓમાં તેમની હાજરી તેમને તેમની કુશળતાને નિખારવાની તક પૂરી પાડવા ઉપરાંત સમાજ માટે ફાયદાકારક રહેશે.તેમણે જણાવ્યું હતું કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા બોન્ડની પ્રકૃતિમાં વધારાની શરતો લાદવામાં ન આવી શકે જે મેડિકલ કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયા રેગ્યુલેશન્સ દ્વારા નિર્ધારિત સંતુલનને ખલેલ પહોંચાડશે.તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલી શરતો ભારે છે અને તેમણે વાજબી નિકાસ કલમ અસ્તિત્વમાં હોવી જોઈએ તે અમારી સ્વીકૃતિ માટે પ્રશંસા કરી હતી.

૭. શ્રી કૃષ્ણમોહન મેનન, ૨૦૧૯ની સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (દિવાની) નં૨૩૮૭,૨૦૧૦ની સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (C) નં૧૦ અને ૨૦૧૯ની સ્પેશિયલ લીવ પિટિશન (C) નંબર ૧૯૧૦૦માં અપીલકર્તાઓ વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે કલકત્તા વડી અદાલતના ચુકાદામાંથી ઉદભવેલી અપીલમાં સૂચનાઓને ગેરબંધારણીય અને બંધારણની કલમ ૧૪,૧૯ (૧) (g) અને ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાનું જણાવ્યું હતું.તેમણે વિનંતી કરી હતી કે આ જાહેરાતો બંધારણની કલમ ૧૩ના અર્થમાં "કાયદો" નહીં બને.તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે અપીલકર્તાઓને બંધારણની કલમ ૧૯ (૧) (જી) હેઠળ બાંયધરીકૃત વેપાર અને વ્યવસાય ચાલુ રાખવાની સ્વતંત્રતા છે, જેને સામાન્ય જનતાના હિતમાં રાજ્ય વિધાનસભા દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદા દ્વારા જ પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે.વેપાર અને વ્યવસાય ચાલુ રાખવાની સ્વતંત્રતા પર મૂકવામાં આવેલા કોઈપણ પ્રતિબંધો વાજબી હોવા જોઈએ.તેમના જણાવ્યા અનુસાર, સૂચનાઓ દ્વારા લાદવામાં આવેલા બોન્ડ વાજબીતાની કસોટીમાં નિષ્ફળ ગયા હતા.તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી ડોકટરો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આરોગ્યની જરૂરિયાતોને સંભાળવા માટે સજ્જ નથી અને આ નિષ્ણાતોની કુશળતાનો ઉપયોગ ન કરવાથી સરકાર સમાજને નુકસાન પહોંચાડશે.તેમણે એવા ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ કર્યો જેમાં કાર્ડિયોલોજી,

પેથોલોજી અને પેડિયાટ્રિક્સના નિષ્ણાતોને પ્રાથમિક તબીબી આરોગ્ય સંભાળની સંભાળ રાખવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું.તેમણે જાહેર હિત સાથે અપીલકર્તાઓ માટે શૈક્ષણિક કારકિર્દી અને વ્યક્તિગત પ્રોત્સાહનોને સંતુલિત કરવાની જરૂરિયાત માટે તેમની ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી.તેમણે બોન્ડની શરતો લાદવામાં મનસ્વીપણાની પણ ફરિયાદ કરી હતી.તેમણે રાજ્ય સરકાર તરફથી અધિકારક્ષેત્રના અભાવથી પીડાતા જાહેરનામાઓના મુદ્દા સાથે વ્યવહાર કર્યો હતો.

૮. ૨૦૧૯ની વિશેષ રજા અરજી (સી) <આઇ. ડી. ૧> થી ઉદ્ભવેલી અપીલમાં અપીલકર્તાઓ વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી હુઝેફા અહમદીએ દલીલ કરી હતી કે સેનામાં ફરજિયાત સેવા આપવા માટે લાદવામાં આવેલી શરત બંધારણની કલમ ૨૧ સાથે વાંચી શકાય તેવી કલમ ૧૯ (૧) (જી) અને ૨૩ (૧) નું ઉલ્લંઘન કરે છે.ફરજિયાત બોન્ડ ભારતીય કરાર અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૨૭ નું ઉલ્લંઘન કરે છે, ઉપરાંત ચોક્કસ રાહત અધિનિયમ, ૧૯૬૩ ની કલમ ૧૪ દ્વારા પ્રતિબંધિત છે.શ્રી અહમદીના જણાવ્યા અનુસાર, પાંચ વર્ષ માટે સેનામાં ફરજિયાત સેવાનો આગ્રહ 'બળજબરીથી મજૂરી' છે જે બંધારણની કલમ ૨૩ હેઠળ પ્રતિબંધિત છે.આ દરખાસ્તના સમર્થનમાં **પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા**[8] નો ઉલ્લેખ કરવામાં

8 (૧૯૮૨) ૩ એસસીસી ૨૩૫

આવ્યો હતો.તેમણે વધુમાં ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે કલમ ૨૩ (૨) કલમ ૨૩ (૧) નો અપવાદ છે.કલમ ૨૩ (૨) હેઠળ પૂરી પાડવામાં આવેલ ફરજિયાત રોજગાર માત્ર કાયદા દ્વારા જ રજૂ કરી શકાય છે, માત્ર વહીવટી સૂચના દ્વારા નહીં.વિશિષ્ટ રાહત અધિનિયમની કલમ ૧૪નો ઉલ્લેખ કરીને, શ્રી અહમદીએ રજૂઆત કરી હતી કે વ્યક્તિગત સેવાનો કરાર અમલપાત્ર નથી.તેમણે એ વાતની પણ પ્રશંસા કરી કે બહાર નીકળવાની વાજબી કલમ હોવી જોઈએ.વર્ષ ૨૦૧૯ની સ્પેશ્યલ લીવ પિટિશન (સી) નંબર ૧૫૮૮૮માંથી ઉદ્ભવેલી અપીલમાં અપીલકર્તાઓ વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ સુશ્રી રાધિકા ગૌતમે શ્રી અહમદી દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોને સ્વીકારી હતી અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટે પરામર્શમાં ભાગ લેવા માટે સક્ષમ બનાવવા માટે અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ સમયે અપીલકર્તાઓ પાસેથી લેવામાં આવેલા મૂળ દસ્તાવેજો બહાર પાડવાની માંગ કરી હતી.

૯. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી રાકેશ દ્વિવેદીએ રજૂઆત કરી હતી કે રાજ્ય સરકારની કારોબારી સત્તા રાજ્ય વિધાનસભાની કાયદો બનાવવાની સત્તા સાથે સહ–વ્યાપક છે, કારણ કે તબીબી શિક્ષણ બંધારણની ૭મી અનુસૂચિની યાદી III ની એન્ટ્રી ૨૫ હેઠળ આવે છે.શ્રી દ્વિવેદીએ એવું માન્યું હતું કે જ્યાં સુધી આ

ક્ષેત્ર સંપૂર્ણપણે કેન્દ્રીય કાયદા દ્વારા કબજે કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રવેશમાં રાજ્ય સરકારની ભૂમિકા છે.આ રજૂઆતના સમર્થનમાં કે રાજ્ય પાસે હંમેશા કાયદાની જોગવાઈઓને પૂરક બનાવવાની અને તેનું સ્થાન ન લેવાની સત્તા છે, તેમણે **ચ. ટીકારામજી વિરુદ્ધ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય**[9] અને **મોડર્ન ડેન્ટલ કોલેજ એન્ડ રિસર્ચ સેન્ટર વિરુદ્ધ મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય**[10]. શ્રી દ્વિવેદીના જણાવ્યા અનુસાર, ફરજિયાત બોન્ડ સંબંધિત વિષય સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાનો વિષય નથી.તેમણે વધુમાં દલીલ કરી હતી કે આરોગ્યના અધિકારને આગળ વધારવામાં, જે બંધારણની કલમ ૧૪ સાથે વાંચી શકાય તેવી કલમ ૨૧ હેઠળ આવે છે, રાજ્ય સરકાર પર તબીબી સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની ફરજ છે.તેમણે **પશ્ચિમ બંગા ખેત મજૂર સમિતિ વિરુદ્ધ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય**[11], **પંજાબ રાજ્ય વિરુદ્ધ રામ લુભાયા બગ્ગા**[12] અને **ભારત સંઘ વિરુદ્ધ મૂલચંદ ખૈરાતી રામ ટ્રસ્ટમાં**[13] આ અદાલતના ચુકાદાઓનું સમર્થન માંગ્યું હતું. શ્રી દ્વિવેદીએ વિનંતી કરી હતી કે અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમો માટે ડોકટરોની પસંદગી જે સ્રોતમાંથી કરવામાં આવે છે તે બંધારણની કલમ ૧૪ના આધારસ્તંભ પર ફરજિયાત બોન્ડની માન્યતા નક્કી કરવા માટે સુસંગત નથી.અખિલ ભારતીય

9 એ.આઇ.આર ૧૯૬૬ એસ.સી. ૬૭૬.
10 (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૩૫૩
11 (૧૯૯૬) ૪ એસ. સી. સી. ૩૭૯ & ૧૬
12 (૧૯૯૮) ૪ એસ. સી. સી. ૧૧૭ ૨૬,૨૭ & ૩૫
13 (૨૦૧૮) ૮ એસસીસી ૩૨૧

ક્વોટામાં ફાળવવામાં આવેલી બેઠકોમાં દાખલ થયેલા ડોકટરોને કોઈ વિશેષ દરજ્જો આપી શકાતો નથી કારણ કે તેઓ તેમની કોલેજોમાં પ્રવેશ પછી તેમના જન્મના ગુણ ગુમાવે છે.તેમણે જણાવ્યું હતું કે અખિલ ભારતીય ક્વોટાના વિદ્યાર્થીઓને એક અલગ વર્ગ તરીકે ગણવાથી રાજ્યના ક્વોટાના વિદ્યાર્થીઓ સામે ગેરવાજબી વર્ગીકરણ અને પ્રતિકૂળ ભેદભાવ થઈ શકે છે.શ્રી દ્વિવેદીએ દલીલ કરી હતી કે રાજ્ય સરકારની નીતિ ન તો મનસ્વી છે અને ન તો ગેરવાજબી છે.તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર દ્વારા અનુસ્નાતક સ્તરે દરેક ડૉક્ટર પર ૩૦૨૩,૯૩,૭૮૪/- ની રકમ ખર્ચવામાં આવે છે અને તેથી દરેક ડિફોલ્ટિંગ વર્ષ માટે ૩૦૧૦ લાખના દંડની જરૂરિયાત ન તો અતિશય છે અને ન તો અપ્રમાણસર છે.અનુસ્નાતક તબીબી શિક્ષણ મેળવવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી, જેના કારણે બંધારણની કલમ ૧૯ (૧) (જી) ના ઉલ્લંઘન માટે અપીલકર્તાઓ દ્વારા કોઈ ફરિયાદ કરી શકાતી નથી.બંધારણની કલમ ૨૩ (૧) ના ઉલ્લંઘનની રજૂઆતો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે જાહેર હેતુઓ માટે ફરજિયાત સેવા લાદવાની બંધારણની કલમ ૨૩ (૨) દ્વારા મંજૂરી છે.તેમણે ૨૦૧૦માં બહાર પાડવામાં આવેલા વિશ્વ આરોગ્ય સંગઠન (ડબલ્યુએચઓ) ના અહેવાલનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જેમાં ગ્રામીણ અને દૂરના વિસ્તારોમાં આરોગ્ય વ્યાવસાયિકોની ફરજિયાત સેવાની પણ

ભલામણ કરવામાં આવી હતી.લગભગ ૭૦ દેશોમાં એકથી નવ વર્ષ સુધીની ફરજિયાત સેવાઓ પ્રચલિત છે.પ્રતિભાશાળી અને કુશળ ડોકટરોની સેવાઓનો ઉપયોગ કરવો એ રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિને[14] અનુરૂપ છે.શ્રી દ્વિવેદીએ વધુમાં રજૂઆત કરી હતી કે ચોક્કસ રાહત અધિનિયમની કલમ ૧૪ (૧) (બી) સંબંધિત મુદ્દો અમારા ધ્યાનમાં નથી આવતો કારણ કે રાજ્ય સરકારો અમલીકરણની ચોક્કસ રાહત માંગતી નથી.તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે ફરજિયાત સેવા બોન્ડ એ અનુસ્નાતક સ્તરે ઉચ્ચ સબસિડીવાળા તબીબી શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટેના અભિન્ન પેકેજનો એક ભાગ છે અને ફરજિયાત સેવા બોન્ડની શરતોનું પાલન સુનિશ્ચિત કરવા માટે દસ્તાવેજોને જાળવી રાખવાની મંજૂરી છે.

૧૦. ગોવા રાજ્ય વતી હાજર રહેલા એડિશનલ સોલિસિટર જનરલ શ્રી આત્મારામ નાડકર્ણીએ ગોવા રાજ્યમાં અનુસ્નાતક શિક્ષણ મેળવનારા ડૉક્ટરો પર ખર્ચવામાં આવેલી રકમ સંબંધિત માહિતી પૂરી પાડી હતી. ગોવા રાજ્ય રૂ૦૫૦ વિશેષતાની રકમનો ખર્ચ કરે છે.દરેક રૂ૦૭૭,૫૦૦/– માંથી લેવામાં આવતી ફીની રકમ માટે વિદ્યાર્થી દર વર્ષે વિદ્યાર્થી માટે લાખ છે.સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાંથી પસાર થતા વિદ્યાર્થીઓને દર

14 વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (૨૦૧૦).વધુ સારી જાળવણી દ્વારા દૂરના અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આરોગ્ય કર્મચારીઓની પહોંચ વધારવી.જીનીવા:વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા.

મહિને રૂ. ૮૬, ૯૨૭/– પ્રથમ વર્ષ માટે રૂ. ૮૯, ૪૯૫/– અને બીજા વર્ષ માટે રૂ. ૯૨, ૧૯૧/– ત્રીજા વર્ષ માટે.જે ડોકટરો ઉચ્ચ સબસિડીવાળા તબીબી શિક્ષણ મેળવે છે તેઓ જાહેર સેવા આપવા માટે બંધાયેલા છે અને રાજ્યને ટૂંકા ગાળા માટે રાજ્યની સેવા કરતા ડોકટરો પર આગ્રહ રાખવાનો ઔરસ અધિકાર છે.ગોવા રાજ્યમાં બોન્ડની શરત એ છે કે સરકારી કોલેજોમાં શિક્ષણ મેળવનારા ડોકટરોએ રાજ્યમાં ત્રણ વર્ષ સુધી સેવા આપવી જોઈએ, જેમાં ડિફોલ્ટમાં તેઓ રૂ૧૦ લાખ ચૂકવવા માટે જવાબદાર છે.તેમણે જાહેર હિતમાં રાજ્ય સરકારની નીતિને ટેકો આપ્યો હતો.

૧૧. શ્રી કે. એમ. નટરાજ, ભારત સંઘ અને આર્મ્ડ ફોર્સિસ મેડિકલ કોલેજના વિદ્વાન એડિશનલ સોલિસિટર જનરલે અમને બોમ્બે વડી અદાલતના ચુકાદામાં દખલ ન કરવાની વિનંતી કરી હતી કારણ કે બોન્ડનો અમલ કર્યા પછી અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમોમાં દાખલ થયેલા અપીલકર્તાઓને અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ થયા પછી ફરજિયાત બોન્ડની જરૂરિયાત પર દિવાની કરવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી.તેમણે દલીલ કરી હતી કે સેનામાં ફરજિયાત સેવાની જરૂરિયાત જાહેર હિતમાં છે.તેમણે વધુમાં રજૂઆત કરી હતી કે **હર્ષ પ્રતાપ સિસોદિયા** (ઉપરોક્ત) માં ચુકાદો અને **આનંદ એસ. બીજી** (ઉપરોક્ત) માં પસાર કરાયેલો આદેશ બોન્ડની

શરતો સાથે સંબંધિત નથી અને અપીલકર્તાઓ દ્વારા તેનો લાભ લઈ શકાતો નથી.તેમણે એમ પણ જણાવ્યું હતું કે પાંચ વર્ષ સુધી સેવા આપવા માટે બોન્ડની જરૂરિયાત કોઈ છૂટછાટને પાત્ર નથી.

૧૨. રાજસ્થાન રાજ્ય વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ ડૉ. મનીષ સિંઘવીએ દલીલ કરી હતી કે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી અને કલમ ૧૯ (૧) (જી) ના ઉલ્લંઘનનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી.વહીવટી સૂચનાઓ અને તેમણે વાજબી રીતે રજૂઆત કરી હતી કે ફરજિયાત બોન્ડની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનાઓ બંધારણની કલમ ૧૩ હેઠળ "કાયદો" અભિવ્યક્તિમાં આવતી નથી.પરંતુ, કોઈ પણ મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થતું નથી, તેથી બંધારણની કલમ ૧૬૨ હેઠળ તેમની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને રાજ્ય સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનાઓમાં કોઈ ખામી જોવા મળતી નથી.તેમણે દલીલ કરી હતી કે સરકારી ભંડોળના લાભાર્થીઓ એક અલગ વર્ગ બનાવે છે અને રાજ્ય સરકાર માટે સરકારી કોલેજોમાં પ્રવેશ માટે શરતો લાદવાની મંજૂરી છે.

૧૩. ગુજરાત રાજ્ય વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રીમતી દીપાનવિતા પ્રિયંકાએ રજૂઆત કરી હતી કે ગુજરાત રાજ્યમાં છ કોલેજો છે જે સુપર

સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં શિક્ષણ પ્રદાન કરે છે.કુલ ૧૨૨ બેઠકો છે, જેમાંથી ૭૬ બેઠકો સરકારી કોલેજોમાં અને ૪૬ બેઠકો ખાનગી કોલેજોમાં છે.જે ડૉક્ટરોને તેમના પ્રથમ વર્ષ, બીજા વર્ષ અને ત્રીજા વર્ષના અભ્યાસક્રમો માટે અનુક્રમે રૂ૦૭૨,૦૦૦/–, રૂ૦૭૫,૦૦૦/– અને રૂ૦૮૦,૦૦૦/– દર મહિને સ્ટાઇપેન્ડ ચૂકવવામાં આવે છે, તેમની પાસેથી રૂ૦૪૦,૦૦૦/– ની નજીવી ફી લેવામાં આવે છે.સુપર સ્પેશિયાલિટી હોસ્પિટલોમાં ઓન્કોલોજી, નેફ્રોલોજી વિભાગોમાં મોટી સંખ્યામાં દર્દીઓને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાત રાજ્યમાં સુપર સ્પેશિયાલિટી ડોકટરોની ઊંચી માંગ છે.કાર્ડિયોલોજી અને દર્દીઓની આરોગ્યની જરૂરિયાત અને સુપર સ્પેશિયાલિસ્ટ્સની તીવ્ર અછતને ધ્યાનમાં રાખીને, રાજ્ય સરકારે ફરજિયાત બોન્ડ રજૂ કરવાનો નિર્ણય લીધો.સુપર સ્પેશિયાલિસ્ટોને સરકાર દ્વારા સંચાલિત ચાર સુપર સ્પેશિયાલિટી હોસ્પિટલોમાં જ નિયુક્ત કરવામાં આવે છે.

૧૪. ઓરિસ્સા રાજ્ય વતી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી શિબાશીષ મિશ્રાએ અમારા ધ્યાનમાં લાવ્યું કે રાજ્યમાં સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોની તમામ ૪૫ બેઠકો અખિલ ભારતીય પરામર્શમાં ગુણવત્તાના આધારે ભરવામાં આવે છે.સરકારી કોલેજોમાં ફી રૂ. સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાંથી પસાર થતા ડૉક્ટરોને દર વર્ષે

૪૫,૦૦૦/– અને રૂ૫૬,૮૨૬/– નું સ્ટાઇપેન્ડ ચૂકવવામાં આવે છે.રાજ્યમાં સુપર સ્પેશિયાલિટી ડોકટરોની ગંભીર અછત છે અને બોન્ડ સિસ્ટમ શરૂ કરવાનો સરકારનો નિર્ણય જાહેર હિતમાં છે.

૧૫. તમિલનાડુ રાજ્ય વતી હાજર રહેલા એડિશનલ એડવોકેટ જનરલ શ્રી બાલાજી શ્રીનિવાસને જણાવ્યું હતું કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા સંચાલિત ૨૪ સરકારી મેડિકલ કોલેજોમાં સુપર સ્પેશિયાલિટીની ૩૩૪ બેઠકો છે.સરકાર સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાંથી પસાર થતા ડૉક્ટરો પાસેથી દર વર્ષે માત્ર રૂ૩૦,૦૦૦/– ચાર્જ લઈ રહી છે.સરકાર દ્વારા દરેક અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થી પર રૂ૨૧ લાખનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે.અગાઉ, બોન્ડ માટે સુપર સ્પેશિયાલિસ્ટ્સને રાજ્યમાં ૧૦ વર્ષ સુધી સેવા આપવાની અને ડિફોલ્ટમાં રૂ. ૨ કરોડ ચૂકવવાની જરૂર હતી.રાજ્યએ નીતિની સમીક્ષા કરી અને બોન્ડની રકમ ઘટાડીને રૂ૫૦ લાખ કરી.સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં તાલીમ મેળવનારા ડોકટરો દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવતી સેવાનો સમયગાળો દસ વર્ષથી ઘટાડીને બે વર્ષ કરવામાં આવ્યો છે.અમારા ધ્યાનમાં એ પણ લાવવામાં આવ્યું છે કે લગભગ ૨૧૭ ઉમેદવારોએ બોન્ડની શરતોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે.

<u>વિશ્લેષણ:</u>

૧૬. ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર હોય તેવા મુખ્ય મુદ્દાઓ છેઃ

I. રાજ્ય સરકારનો અધિકારક્ષેત્ર,

II. મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન,

III. વ્યક્તિગત સેવાનો કરાર, અને

IV. વ્યવસાય પર પ્રતિબંધ.

I. રાજ્ય સરકારનો અધિકારક્ષેત્રઃ

૧૭. બંધારણની ૭મી અનુસૂચિની યાદી ૧ની એન્ટ્રી ૬૬ ઉચ્ચ શિક્ષણ અથવા સંશોધન અને વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી સંસ્થાઓ માટે સંસ્થાઓમાં સંકલન અને ધોરણોના નિર્ધારણનો સંદર્ભ આપે છે.૭મી અનુસૂચિની સૂચિ IIIની એન્ટ્રી ૨૫ તકનીકી શિક્ષણ, તબીબી શિક્ષણ અને યુનિવર્સિટીઓ સહિત શિક્ષણ સાથે સંબંધિત છે, જે સૂચિ Iની એન્ટ્રી ૬૩,૬૪,૬૫ અને ૬૬ની જોગવાઈઓને આધિન છે. સંસદ દ્વારા ઘડવામાં આવેલા કાયદાને આધિન તબીબી શિક્ષણ સંબંધિત કાયદાઓ રાજ્ય વિધાનસભા દ્વારા બનાવી શકાય છે.મેડિકલ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ આ દેશમાં તબીબી શિક્ષણના ક્ષેત્રને સંચાલિત કરે છે.એ સાચું છે કે, મેડિકલ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટમાં ફરજિયાત બોન્ડ્સના વિષયને લગતી કોઈ જોગવાઈ નથી.તેથી, રાજ્યો તબીબી બોન્ડના

વિષય પર કાયદો ઘડવા માટે સ્વતંત્ર છે.રાજ્ય સરકારની કાર્યકારી સત્તા રાજ્ય વિધાનસભાની કાયદાકીય સત્તા સાથે સહ–વ્યાપક છે.કોઈ પણ કાયદાની ગેરહાજરીમાં પણ, રાજ્ય સરકાર પાસે બંધારણની કલમ ૧૬૨ હેઠળ કાર્યકારી આદેશો બહાર પાડવાની ક્ષમતા છે, જે બાબતો પર રાજ્ય વિધાનસભા પાસે કાયદો ઘડવાની સત્તા છે.અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ સમયે ફરજિયાત બોન્ડના અમલની શરત લાદતી રાજ્ય સરકારો દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનાઓને સત્તા અથવા ક્ષમતાના અભાવને કારણે દૂષિત કહી શકાય નહીં.ફરજિયાત રોજગારની જરૂર હોય તેવા બોન્ડનું ક્ષેત્ર કોઈપણ કેન્દ્રીય કાયદા દ્વારા આવરી લેવામાં આવતું નથી.તેથી, અપીલકર્તાઓ વતી કરવામાં આવેલી રજૂઆતો કે રાજ્યોને સૂચનાઓ જારી કરવાની ક્ષમતાનો અભાવ છે કારણ કે ક્ષેત્ર કબજામાં છે તે નકારી કાઢવામાં આવે છે.

II. મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘનઃ

કલમ ૧૪:

એ. મનસ્વીતા

૧૮. રાજ્ય સરકારો દ્વારા અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં તેમના પ્રવેશ માટે શરતો લાદવાના

નિર્ણયથી અપીલકર્તાઓ વ્યથિત છે.તેમના જણાવ્યા અનુસાર, રાજ્ય સરકારોએ હર્ષ પ્રતાપ સિસોદિયા (ઉપરોક્ત) કેસમાં આ અદાલતના નિર્ણયને તબીબી અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ માટે પાત્રતા માપદંડ સંબંધિત બાબતોમાં **તેમની સત્તાના ઉપયોગ** પર પ્રતિબંધ તરીકે સમજ્યો છે.૨૫ હર્ષ પ્રતાપ સિસોદિયા (ઉપરોક્ત) કેસમાં ચુકાદાના ૧૫ વર્ષ પછી અચાનક ફરજિયાત બોન્ડની રજૂઆત એ રાજ્ય સરકારો દ્વારા લેવામાં આવેલા નિર્ણયનું પરિણામ છે જેને અપીલકર્તાઓ દ્વારા મનસ્વી ગણાવવામાં આવે છે.હર્ષ પ્રતાપ સિસોદિયા **(ઉપરોક્ત) કેસમાં આ** અદાલત ૧૫ ટકા અખિલ ભારતીય ક્વોટાના વિદ્યાર્થીઓ માટે રાજ્ય સરકારો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવતા વધારાના પાત્રતા માપદંડથી ચિંતિત હતી.રાજ્ય સરકારો દ્વારા અનુસ્નાતક **અભ્યાસક્રમો અને સુપર** સ્પેશિયાલિટીમાં પ્રવેશ માટે ફરજિયાત બોન્ડની શરત લાદવાનો નિર્ણય સંબંધિત સામગ્રીના આધારે લેવામાં આવ્યો છે.અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમો ધરાવતી મેડિકલ કોલેજો ચલાવવા માટે વિશાળ માળખાગત સુવિધાઓ વિકસાવવી પડશે અને તેની જાળવણી કરવી પડશે.ખાનગી મેડિકલ કોલેજોની સરખામણીમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લેવામાં આવતી ફીની રકમ ઓછી છે.ડોકટરોને વાજબી વેતન ચૂકવવું પડે છે.સૌથી ઉપર, રાજ્ય સરકારોએ લોકોને આરોગ્ય સંભાળ પૂરી પાડવાની જરૂરિયાત અને તેમના રાજ્યોમાં સુપર નિષ્ણાતોની અછતને ધ્યાનમાં

લીધી છે.પરિણામે, રાજ્ય સરકારો દ્વારા સરકારી સહાયના લાભાર્થી ડોકટરોની સેવાઓનો ઉપયોગ કરીને તેમનું શિક્ષણ પૂર્ણ કરવા માટે લેવામાં આવેલા નીતિગત નિર્ણયને મનસ્વી ન કહી શકાય.

B. વાજબીપણું

૧૯. વાજબીપણું એ એક એવો આધાર છે જે બંને પક્ષોના વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતો દ્વારા ફેલાયેલો છે.પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાં, ફરજિયાત બોન્ડની જરૂરિયાત શરૂઆતમાં રાજ્યમાં એક વર્ષની સેવા હતી જે રૂ૧૦ લાખ ચૂકવવાની હતી.૦૯.૧૦.૨૦૧૪ ની સૂચના દ્વારા આને વધારીને ત્રણ વર્ષ અને રૂ૩૦ લાખ કરવામાં આવ્યું હતું.તમિલનાડુ રાજ્યમાં, બોન્ડની શરત એ હતી કે ડૉક્ટરને રાજ્યમાં દસ વર્ષ સુધી સેવા આપવી પડશે અને ડિફોલ્ટમાં, ડૉક્ટરને રૂ. ૨ કરોડ ચૂકવવાના હતા.આ ઘટાડીને બે વર્ષ અને રૂ૫૦ લાખ કરવામાં આવ્યું હતું.આર્મ્ડ ફોર્સિસ મેડિકલ કોલેજ કોલેજમાં તેમના અભ્યાસની કાર્યવાહી કરનારા અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી ડોકટરો માટે સેનામાં પાંચ વર્ષની ફરજિયાત સેવાની શરત લાદે છે.તેમની પાસે રૂ૨૫ લાખ ચૂકવીને સરકારને વળતર આપીને પાંચ વર્ષ સુધી સેવા ન આપવાનો વિકલ્પ છે.અપીલકર્તાઓ વતી હાજર રહેલા વકીલની મુખ્ય દલીલ એ છે કે લાંબા ગાળાની સેવાની જે શરત લાદવામાં આવી છે તે ગેરવાજબી છે.રજૂઆતનો

આધાર એ છે કે તેઓએ તેમનો અભ્યાસક્રમ દરમિયાન સરકારી હોસ્પિટલોમાં કામ કરીને પહેલેથી જ સમાજની સેવા કરી છે.તેમના પર લાદવામાં આવેલી વધુ શરતો તેમની કારકિર્દીની પ્રગતિને અવરોધે છે.તેમના અનુસાર કાર્યસ્થળની પસંદગી પર મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધો પણ ગેરવાજબી છે.અપીલકર્તાઓ વતી હાજર રહેલા વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી વૈકલ્પિક રજૂઆત એ છે કે ફરજિયાત બોન્ડની ૨૭મી શરત લાદવી વાજબી હોવી જોઈએ અને બહાર નીકળવાની કલમમાં છૂટછાટ આપવી જોઈએ.ફરજિયાત સેવાની શરત અને ડિફોલ્ટ કલમ લાદતી રાજ્ય સરકારો દ્વારા બહાર પાડવામા આવેલી સૂચનાઓ ગેરવાજબી નથી.જો કે, અમે ડોકટરોના વિદ્વાન સલાહકાર સાથે સંમત છીએ કે ફરજિયાત સેવા અને બહાર નીકળવાનો સમયગાળો વાજબી હોવો જોઈએ.રાજ્ય સરકારો અને આર્મ્ડ ફોર્સિસ મેડિકલ કોલેજને નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓ બે વર્ષના ફરજિયાત સેવા સમયગાળાની શરત લાદવા પર વિચાર કરે, જેમાં ચૂક કરનાર ડોકટરો સરકારને રૂ. ૨૦ લાખ થાય છે.

<u>કલમ ૧૯:</u>

૨૦. અપીલકર્તાઓ અનુસાર, કલમ ૧૯ (૧) (જી) દ્વારા બાંયધરીકૃત તેમના વ્યવસાયને ચાલુ રાખવાના અધિકારનું ફરજિયાત બોન્ડ્સ દ્વારા

ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે.તેઓ દલીલ કરે છે કે ફરજિયાત બોન્ડ તેમના અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કર્યા પછી તેમના વ્યવસાયને ચાલુ રાખવાના તેમના અધિકાર પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.એવું પણ રજૂ કરવામાં આવે છે કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા તેમનો વ્યવસાય ચાલુ રાખવાના તેમના અધિકાર પર કોઈપણ પ્રતિબંધ બંધારણની કલમ ૧૯ (૬) અનુસાર "કાયદા" દ્વારા જ લગાવી શકાય છે.પરિણામે, રાજ્ય સરકારો દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી જાહેરાતો કલમ ૧૯ (૧) (જી) ની અવગણના કરે છે.અપીલકર્તાઓ દ્વારા અમલમાં મૂકાયેલ ફરજિયાત બોન્ડ અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં તેમના પ્રવેશ સમયે હોય છે.૨૮ મેડિકલ કોલેજમાં પ્રવેશ માટે લાદવામાં આવેલી શરતો કોઈ વ્યક્તિના પોતાનો વ્યવસાય ચાલુ રાખવાના અધિકારનું સીધું ઉલ્લંઘન નહીં કરે.વ્યવસાય ચાલુ રાખવાનો અધિકાર અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ થયા પછી શરૂ થશે.શરૂઆતમાં, તેમાં કોઈ શંકા નથી કે વ્યક્તિને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાનો કોઈ અધિકાર નથી.કોલેજમાં પ્રવેશ સંબંધિત કેસમાં કલમ ૧૯ (૧) (જી) હેઠળ બાંયધરીકૃત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.તેમાં કોઈ શંકા નથી કે જે શરત લાદવામાં આવી છે તે અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ થયા પછી ડૉક્ટરની વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી છે.જો કે, અપીલકર્તાઓએ કોઈપણ વિરોધ વિના પ્રવેશ સ્વીકાર્યો છે અને ફરજિયાત બોન્ડનો અમલ કર્યો છે.બોન્ડનું અમલીકરણ એ સંયુક્ત

પેકેજનો એક ભાગ છે.અમે કલકત્તા વડી અદાલતના ચુકાદા સાથે સંમત છીએ કે અપીલકર્તાઓ બંધારણની કલમ ૧૯ (૧) (જી) નું ઉલ્લંઘન કરતી સૂચનાઓ પર હુમલો કરવાના તેમના પ્રયાસમાં સફળ થઈ શક્યા નથી.અમે ડિવિઝન બેન્ચના ઉપરોક્ત તારણને સમર્થન આપીએ છીએ.

કલમ ૨૧

૨૧. અપીલકર્તાઓએ કલકત્તા વડી અદાલત સમક્ષ દલીલ કરી હતી કે ફરજિયાત બોન્ડ્સ દ્વારા તેમની સ્વતંત્રતા ઘટાડવામાં આવે છે.આ અદાલત દ્વારા વધારવામાં આવેલી સ્વતંત્રતાના અવકાશમાં તેમના વ્યવસાયને લગતા નિર્ણયો લેવા માટે વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાનો સમાવેશ થાય છે.એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ૨૯મી સરકાર સાથે ચોક્કસ સમયગાળા માટે ફરજિયાતપણે કામ કરવાની શરત તેમની સ્વતંત્રતાને બગાડે છે, જે તેમના જીવનના અધિકારને અસર કરે છે.તેમણે આ રજૂઆતને આગળ વધારતી વખતે **ખરક સિંહ વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ યુ.પી.**[15] અને **કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયામાં**[16] આ અદાલતના ચુકાદાઓ પર આધાર રાખ્યો હતો. **સૈયદ રતનભાઈ સઈદ** (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરતા ઉચ્ચ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે જ્યારે જાહેર હિત સાથે સંઘર્ષ થાય છે ત્યારે ખાનગી

15 AIR ૧૯૬૩ SC ૧૨૯૫
16 (૨૦૧૭) ૧૦ એસસીસી ૧

અધિકારો પાછળ રહી જાય છે.મુખ્ય કાયદો લોકોના ભલા વિશે માર્કસ ટુલિયસ સિસેરોએ જે કહ્યું હતું તે પણ ઉચ્ચ અદાલતે યાદ કર્યું.

૨૨. ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ દરેક વ્યક્તિના જીવનના અધિકારની સુરક્ષા માટે રાજ્ય પર જવાબદારી લાદે છે.તેથી માનવ જીવનની જાળવણી સર્વોચ્ચ મહત્વ ધરાવે છે.રાજ્ય દ્વારા સંચાલિત સરકારી હોસ્પિટલો અને તેમાં કાર્યરત તબીબી અધિકારીઓ માનવ જીવનની જાળવણી માટે તબીબી સહાય પૂરી પાડવા માટે બંધાયેલા છે.આવી સારવારની જરૂરિયાત ધરાવતી વ્યક્તિને સમયસર તબીબી સારવાર પૂરી પાડવામાં સરકારી હોસ્પિટલની નિષ્ફળતા બંધારણની કલમ ૨૧[17] હેઠળ બાંયધરીકૃત તેના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેથી, કલ્યાણકારી રાજ્યમાં સારા સ્વાસ્થ્ય માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ અને તેને ટકાવી રાખવાની ખાતરી કરવાની રાજ્યની જવાબદારી છે.[18]

૨૩. બંધારણની કલમ ૪૭ જાહેર આરોગ્યમાં સુધારો કરવા માટે રાજ્ય પર લાદવામાં આવેલી બંધારણીય જવાબદારીને પુનરાવર્તિત કરે છે.નિર્દેશક સિદ્ધાંત નીચે મુજબ પ્રદાન કરે છેઃ

17 પશ્ચિમ બંગા ખેત મજૂર સમિતિ વિ. સ્ટેટ ઓફ ડબલ્યુ. બી. (૧૯૯૬) ૪ એસસીસી ૩૭
18 વિન્સેન્ટ પનિકુરલંગારા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૭) ૨ એસસીસી ૧૬૫

> "૪૭. રાજ્ય પોષણનું સ્તર અને તેના લોકોના જીવનધોરણમાં વધારો અને જાહેર આરોગ્યમાં સુધારાને તેની પ્રાથમિક ફરજોમાં ગણશે અને ખાસ કરીને, રાજ્ય આરોગ્ય માટે હાનિકારક હોય તેવા માદક પીણાં અને દવાઓના ઔષધીય હેતુઓ પર પ્રતિબંધ મૂકવા સિવાયના વપરાશનો પ્રયાસ કરશે."

૨૪. અખિલ ભારતીય શોષિત કર્મચારી સંઘ વિરુદ્ધ ભારત સંઘમાં[19] એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જાહેર આરોગ્યની જાળવણી અને સુધારણા ઊંચા ક્રમે હોવી જોઈએ કારણ કે આ સમુદાયના ભૌતિક અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય છે અને આની સુધારણા એ સમાજના નિર્માણ પર નિર્ભર કરે છે જેની કલ્પના બંધારણ નિર્માતાઓએ કરી હતી.ઉપરોક્ત ચુકાદામાં વધુમાં અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે જાહેર આરોગ્યની સંભાળ રાખવી એ ઉચ્ચ પ્રાથમિકતા છે–કદાચ ટોચ પર છે.

૨૫. પોતાના નાગરિકોનું સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષિત કરવું એ રાજ્યની પ્રાથમિક ફરજ છે.તેમાં કોઈ શંકા નથી કે સરકાર સરકારી હોસ્પિટલો અને આરોગ્ય કેન્દ્રો ખોલીને આ જવાબદારી નિભાવી રહી છે, પરંતુ તેને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે, તે તેના લોકોની પહોંચમાં હોવું જોઈએ, જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી, પ્રતીક્ષા યાદીની કતારને ઘટાડવી પડશે, અને તેણે શ્રેષ્ઠ પ્રતિભાઓને રોજગારી આપવા

19 (૧૯૮૧) ૧ એસસીસી ૨૪૬

માટે તમામ સુવિધાઓ પૂરી પાડવી પડશે અને અસરકારક યોગદાન આપવા માટે તેના વહીવટને સક્ષ કરવો પડશે, જે સરકારની ફરજ પણ છે[20].

૨૬. સ્વાસ્થ્યનો અધિકાર જીવનના અધિકારનો અભિન્ન ભાગ છે.આરોગ્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની સરકારની બંધારણીય જવાબદારી છે.[21] જીવનનો મૂળભૂત અધિકાર, જે સૌથી મૂલ્યવાન માનવ અધિકાર છે અને જે અન્ય તમામ અધિકારોનો કોશ છે, તેનું વ્યાપક અને વિસ્તૃત ભાવનાથી અર્થઘટન કરવું જોઈએ જેથી તેને મહત્વ અને જોમ સાથે રોકાણ કરી શકાય જે આગામી વર્ષો સુધી ટકી શકે અને વ્યક્તિની ગરિમા અને માનવ વ્યક્તિના મૂલ્યમાં વધારો કરી શકે.કલમ ૨૧માં સમાવિષ્ટ જીવનનો અધિકાર માત્ર પ્રાણીઓના અસ્તિત્વ સુધી મર્યાદિત ન હોઈ શકે.તેનો અર્થ માત્ર શારીરિક અસ્તિત્વ કરતાં ઘણું વધારે છે.જીવનના અધિકારમાં માનવીય ગરિમા સાથે જીવવાનો અધિકાર અને તેની સાથે જોડાયેલી તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, જેમ કે પર્યાપ્ત પોષણ, કપડાં અને આશ્રય, અને વાંચન, લેખન અને વિવિધ સ્વરૂપોમાં પોતાને વ્યક્તસુવિધાઓ, મુક્તપણે ફરવા અને સાથી મનુષ્યો સાથે ભળવું અને વાતચીત કરવી.દરેક કાર્ય કે જે માનવ ગૌરવને ઠેસ પહોંચાડે છે અથવા નુકસાન પહોંચાડે છે તે જીવવાના આ અધિકારથી વંચિત રહેશે અને પ્રતિબંધ કાયદા દ્વારા

20 પંજાબ રાજ્ય વિરુદ્ધ રામ લુભાયા બગ્ગા (૧૯૯૮) ૪ એસસીસી ૧૧૭
21 પંજાબ રાજ્ય અને અન્યો વિરુદ્ધ મોહિન્દર સિંહ ચાવલા (૧૯૯૭) ૨ એસસીસી ૮૩

સ્થાપિત વાજબી, ન્યાયી અને ન્યાયી પ્રક્રિયા અનુસાર હોવો જોઈએ જે અન્ય મૂળભૂત અધિકારોની કસોટીમાં રહે છે.[22]

૨૭. જીવવું એટલે સન્માન સાથે જીવવું.બંધારણના મુસદ્દા ઘડનારાઓએ સમાજની તેમની દ્રષ્ટિને વ્યાખ્યાયિત કરી હતી જેમાં અન્ય સ્વતંત્રતાઓ, સ્વતંત્રતા અને ગૌરવ પર ભાર મૂકીને બંધારણીય મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે.ગરિમા એટલી મૂળભૂત છે કે તે બંધારણના ભાગ III દ્વારા વ્યક્તિને આપવામાં આવેલા અધિકારોના મૂળમાં પ્રસરે છે.ગૌરવ એ મૂળ છે જે મૂળભૂત અધિકારોને એકીકૃત કરે છે કારણ કે મૂળભૂત અધિકારો દરેક વ્યક્તિ માટે અસ્તિત્વની ગરિમા પ્રાપ્ત કરવા માગે છે.[23]

૨૮. રાજ્યની જવાબદારીઓ માત્ર માનવ ગૌરવના અધિકાર પર મર્યાદાઓ લાદવાથી દૂર રહીને સંતોષાતી નથી.રાજ્યએ માનવ ગૌરવનું રક્ષણ કરવા અને તેની અનુભૂતિને સરળ બનાવવા માટે પણ પગલાં લેવા જોઈએ.ગૌરવના બંધારણીય અધિકારનો હેતુ મનુષ્યની રાજકીય અને નાગરિક સ્વતંત્રતા તેમજ તેમની સામાજિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરવાનો છે.[24]

---

22 ફ્રાન્સિસ કોરલી મુલિન વિરુદ્ધ વહીવટકર્તા, કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ દિલ્હી, (૧૯૮૧) ૧ એસસીસી ૬૦૮

23 કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી (સુપ્રા)

24 અહરોન બરાક, માનવ ગૌરવ:ક્રિસ્ટોફર મેકક્રુડેનમાં બંધારણીય મૂલ્ય અને બંધારણીય અધિકાર (આવૃત્તિ), માનવ ગૌરવને સમજવું, બ્રિટિશ એકેડેમીની કાર્યવાહી, ૧૯૨, પૃષ્ઠો.૩૬૭.

૨૯. ડો. એ. કે. સિકરી.જે. **કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સંઘમાં**[25] અવલોકન કર્યું હતું કે સમાજના સભ્ય તરીકે દરેક મનુષ્યના આંતરિક મૂલ્યની અનુભૂતિ એક અનિવાર્ય શરત છે, અને તેને એક મહત્વપૂર્ણ માનવ અધિકાર તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે.ખરેખર કહીએ તો, આ વંચિત, દલિત અને વંચિત લોકો તરફ નિર્દેશિત છે.તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે માનવ ગૌરવની માનવતાવાદી વિભાવના જે સમાજના તે ચોક્કસ વર્ગને આપવામાં આવે છે તેને ધ્યાનમાં રાખવી પડશે.તેમની માનવીય ગરિમા સામાજિક–આર્થિક અધિકારો પર આધારિત છે જે મૂળભૂત અધિકારોમાં સમાવિષ્ટ છે.ઉપરોક્ત ચુકાદામાં ડૉ. એ. કે. સિકરી, જે. દ્વારા માનવ ગૌરવ પ્રત્યે વ્યક્તિગત અભિગમ સાથે સામુદાયિક અભિગમના મહત્વને સંબોધવામાં આવ્યું હતું.વિદ્વાન ન્યાયાધીશે સારા જીવનના ચોક્કસ વિચાર વતી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓ અને અધિકારો પર સામૂહિક લક્ષ્યો અને પ્રતિબંધો સ્થાપિત કરવામાં રાજ્ય અને સમુદાયની ભૂમિકા પર ભાર મૂક્યો હતો.

૩૦. અમે પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યના વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી રાકેશ દ્વિવેદીની રજૂઆત સ્વીકારીએ છીએ કે સમાજના મોટા વર્ગની ગરિમાને જાળવી રાખવાની રાજ્યની સકારાત્મક જવાબદારી બંધારણની કલમ ૨૧ દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલા અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની છે.સમાજના વંચિત વર્ગોને યોગ્ય આરોગ્ય સંભાળની તાત્કાલિક જરૂરિયાત એ સરકારના નીતિગત નિર્ણય પાછળનું કારણ

25 કે. એસ. પુટ્ટાસ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (૨૦૧૯) ૧૦ એસસીસી ૧ [આધાર પજેબી].

હતું.આ નીતિનો ઉદ્દેશ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે નિષ્ણાત આરોગ્ય સંભાળ વંચિત લોકો સુધી પણ વિસ્તૃત કરવામાં આવે.

૩૧. આગળનો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે શું સમુદાયના અધિકારો અને અપીલકર્તાઓના અધિકારો વચ્ચે સંઘર્ષ છે.અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, ૩૪ અપીલકર્તાઓ દ્વારા જે અધિકારનો દાવો કરવામાં આવ્યો છે તે તેમનો વ્યવસાય ચાલુ રાખવા માટે વ્યક્તિગત પસંદગી કરવાનો છે જે સરકારના નિર્ણયથી અવરોધિત થઈ શકે છે.બીજી તરફ, સરકારના નિર્ણય પાછળનો મૂળભૂત વિચાર વ્યાપક જાહેર હિત છે.ઉચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા **સૈયદ રતનભાઈ સઈદ** (ઉપરોક્ત) કેસમાં આ અદાલતના ચુકાદાની અસર એ છે કે જ્યારે જાહેર હિતની વિરુદ્ધમાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે ખાનગી હિત પાછળ રહે છે. **શ્રી એક્સ વિરુદ્ધ હોસ્પિટલ 'ઝેડ' માં**[26], સાગીર અહમદ જે. એ આ અદાલત વતી બોલતા જણાવ્યું હતું કેઃ

> ૪૪....વધુમાં, જ્યાં બે મૂળભૂત અધિકારોની અથડામણ થાય છે, જેમ કે તાત્કાલિક કેસની જેમ, જીવનના અધિકારના ભાગ રૂપે અપીલકર્તાનો ગોપનીયતાનો અધિકાર અને કલમ ૨૧ હેઠળ તેણીનો મૂળભૂત અધિકાર એવા તંદુરસ્ત જીવન જીવવાનો અધિકાર, જે જાહેર નૈતિકતા અથવા જાહેર હિતને આગળ વધારશે, તે અધિકાર અદાલતની પ્રક્રિયા દ્વારા જ લાગુ કરવામાં આવશે,

26 (૧૯૯૮) ૮ એસસીસી ૨૯૬

કારણ કે નૈતિક વિચારણાઓને દૂર રાખી શકાતી નથી અને ન્યાયાધીશો કોર્ટ રૂમ તરીકે ઓળખાતા હોલમાં માટીના મૌન માળખા તરીકે બેસવાની અપેક્ષા રાખતા નથી, પરંતુ સંવેદનશીલ હોવા જોઈએ, "આ અર્થમાં કે તેઓએ દિવસની સ્વીકૃત નૈતિકતાની નાડી પર તેમની આંગળીઓ નિશ્ચિતપણે રાખવી જોઈએ".” [ભાર મૂકવામાં આવે છે].

૩૨. માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક ઘોષણા (**UDHR**) એ પ્રસ્તાવનામાં સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને શાંતિના પાયા તરીકે માનવ પરિવારના તમામ સભ્યોની અંતર્ગત ગરિમા અને સમાન અને અવિભાજ્ય અધિકારોની માન્યતા નોંધી છે.આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો પરનો આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર (**ICESCR**) દરેક વ્યક્તિના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યના ઉચ્ચતમ પ્રાપ્ય ધોરણનો આનંદ લેવાના અધિકારને માન્યતા **આપે** છે. ICESCR રાજ્ય પક્ષોને એવી પરિસ્થિતિઓના નિર્માણ દ્વારા ઉપરોક્ત અધિકારની સંપૂર્ણ અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આદેશ આપે છે જે બીમારીની સ્થિતિમાં બધાને તબીબી સેવા અને તબીબી સારવારની ખાતરી આપશે.

૩૩. ઉપરોક્ત ચર્ચા આપણને એ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે કે કલમ ૨૧ દ્વારા બાંયધરીકૃત જીવનના અધિકારનો અર્થ માનવ ગૌરવ સાથે જીવનનો અધિકાર

છે.આ અદાલત દ્વારા સામુદાયિક ગૌરવને માન્યતા આપવામાં આવી છે.સામુદાયિક ગરિમા અને ખાનગી વ્યક્તિઓની ગરિમાને સંતુલિત કરતી વખતે, તરાજૂએ સામુદાયિક ગરિમાની તરફેણમાં ઝુકવું જોઈએ.રાજ્ય સરકારોએ જે પ્રશંસનીય ઉદ્દેશ સાથે ફરજિયાત સર્વિસ બોન્ડ રજૂ કર્યા છે તે ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલા સમાજના વંચિત વર્ગોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનું છે.ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ તેમના અધિકારોની બાંયધરીનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે તેવી અપીલકર્તાઓની દલીલને નકારી કાઢવામાં આવે છે.

કલમ ૨૩

૩૪. કલમ ૨૩ નીચે પ્રમાણે વાંચે છેઃ

> **૨૩.** "(૧) મનુષ્યો અને બેગાર અને અન્ય સમાન પ્રકારના બળજબરીથી મજૂરી પર પ્રતિબંધ છે અને આ જોગવાઈનું કોઈપણ ઉલ્લંઘન કાયદા અનુસાર શિક્ષાપાત્ર ગુનો ગણાશે.(૨) આ અનુચ્છેદનું કંઈપણ રાજ્યને જાહેર હેતુઓ માટે ફરજિયાત સેવા લાદવાથી અટકાવશે નહીં અને આવી સેવા લાદવામાં રાજ્ય માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા વર્ગ અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે કોઈ ભેદભાવ કરશે નહીં."

૩૫. અપીલકર્તાઓ માટે વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી હુઝેફા અહમદીની રજૂઆત એ છે કે બોન્ડની શરતો 'બળજબરીથી મજૂરી' સમાન છે અને આમ બંધારણની

કલમ ૨૩ (૧) નું ઉલ્લંઘન કરે છે.શ્રી દ્વિવેદીએ કલમ ૨૩ (૨) નો ઉલ્લેખ કરીને ઉપરોક્ત રજૂઆતનો ખુલાસો કર્યો હતો, જે રાજ્યને જાહેર હેતુ માટે ફરજિયાત સેવા લાદવાની સત્તા આપે છે.ભારતના બંધારણની કલમ ૨૩ (૨) હેઠળ જાહેર હેતુ માટે ફરજિયાત રોજગારના અવકાશને સમજાવતા શ્રી દ્વિવેદી દ્વારા બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ પર રિલાયન્સ મૂકવામાં આવ્યું હતું.જે અપીલકર્તાઓએ યોગ્ય વેતન પર ટૂંકા ગાળા માટે કામ કરવું જરૂરી છે તેઓ ફરિયાદ કરી શકતા નથી કે તેમને 'બળજબરીથી મજૂરી' કરવા માટે મજબૂર કરવામાં આવે છે, ખાસ કરીને અપીલકર્તાઓએ સરકારી તબીબી કોલેજોમાં પ્રવેશના ૩૭ લાભોનો લાભ લેવા માટે જાણકાર નિર્ણય લીધા પછી અને સબસિડાઇઝ્ડ શિક્ષણ મેળવ્યું છે.કોઈ પણ રીતે, સરકારી હોસ્પિટલોમાં અપીલકર્તાઓ દ્વારા આપવામાં આવતી સેવા 'બળજબરીથી મજૂરી' ની અભિવ્યક્તિ હેઠળ નહીં આવે.

૩૬. અમેરિકી બંધારણનો ૧૩મો સુધારો ગુલામી અને અનૈચ્છિક ગુલામી પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે જાહેર હેતુ માટે ફરજિયાત રોજગાર એ **રોબર્ટસન વિરુદ્ધ બાલ્ડવિન**[27] અને **બટલર વિરુદ્ધ પેરીમાં**[28] 'અનૈચ્છિક ગુલામી' સમાન નથી.બંધારણની કલમ ૨૩ (૨) રાજ્ય સરકારોને અપીલકર્તાઓને સરકારી હોસ્પિટલોમાં ફરજિયાત સેવા કરવાની ફરજ પાડવા માટે સક્ષમ બનાવે છે, જે નિઃશંકપણે લોકોના લાભ માટે છે.

27 ૧૬૫ યુ. એસ. ૨૭૫ (૧૮૯૭) [યુએસ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય]
28 (૧૯૧૬), ૨૪૦ યુ. એસ. ૩૨૮૩૨૯.

III. વ્યક્તિગત સેવાનો કરાર

૩૭. વિશિષ્ટ રાહત અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૧૪ વ્યક્તિગત સેવાના કરારના અમલ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે.શ્રી અહમદીની રજૂઆત કે વ્યક્તિગત સેવાનો કરાર, ફરજિયાત બોન્ડના રૂપમાં, લાગુ કરવા યોગ્ય નથી, તેની કાર્યવાહી શ્રી દ્વિવેદી દ્વારા કરવામાં આવી હતી, જેમણે દલીલ કરી હતી કે રાજ્ય સરકારો કાયદાની અદાલતમાં કરાર લાગુ કરવાનો ઈરાદો ધરાવતી નથી.તે સામાન્ય કાયદો છે કે અદાલતો સામાન્ય રીતે વ્યક્તિગત પાત્રના કરારની કામગીરીને લાગુ કરતી નથી, જેમ કે રોજગાર કરાર[29].

રિગ્બી વિરુદ્ધ કોનોલમાં[30] જેસલ, એમ. આર. ના ચુકાદાનો સંદર્ભ આપી શકાય છે, જેમાં તેમણે એવું માન્યું હતું કેઃ

> "અદાલતોએ ક્યારેય તેમના સ્વભાવમાં સખતાઈથી વ્યક્તિગત કરારો લાગુ કરવાનું સપનું જોયું નથી, પછી ભલે તે માલિક અને નોકરનો સામાન્ય સંબંધ હોવાને કારણે ભરતી અને સેવાની કરારો હોય."

૩૮. વ્યક્તિગત સેવા માટેના કરારની ચોક્કસ કામગીરીને ચોક્કસ રાહત અધિનિયમ હેઠળ મંજૂરી નથી, તેથી, વ્યક્તિગત પ્રકૃતિના કરારની ચોક્કસ કામગીરી માટે હુકમનામું હોઈ શકતું નથી.કોઈ પણ રાજ્ય સરકારે સર્વિસ બોન્ડ

---

29 નંદગંજ સિહોરી સુગર કંપની લિમિટેડ રાયબરેલી અને અન્ય વિરુદ્ધ બદ્રીનાથ દીક્ષિત અને અન્ય.(૧૯૯૧) ૩ એસસીસી ૫૪

30 (૧૮૮૦) ૧૪ ચો. ડી. ૪૮૨,૪૮૭

દ્વારા અપીલકર્તાઓ સાથે કરેલા કરારને લાગુ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી.અમે શ્રી અહમદીની રજૂઆત સાથે સંમત નથી કે ફરજિયાત બોન્ડ ચોક્કસ રાહત અધિનિયમની અવગણના કરે છે.

IV. વ્યવસાય પર પ્રતિબંધ

૩૯. અપીલકર્તાઓ વતી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ફરજિયાત બોન્ડ્સે તેમના વ્યવસાય પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે અને આમ, ભારતીય કરાર અધિનિયમ, ૧૮૭૨ની કલમ ૨૭ની વિરુદ્ધ હશે.કલકત્તા ઉચ્ચ અદાલતે આ રજૂઆતને ફગાવી દીધી હતી અને જણાવ્યું હતું કે ફરજિયાત બોન્ડ અપીલકર્તાઓની વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ પર કોઈ પ્રતિબંધ સમાન નથી.ઉચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે અપીલકર્તાઓને પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાં તબીબી અધિકારીની નોકરીની ઓફર કરવામાં આવે છે અને ફરજિયાત બોન્ડમાં કરાર માત્ર આવા રોજગારના સમયગાળા દરમિયાન જ ચાલે છે. **એસો પેટ્રોલિયમ વિરુદ્ધ હાર્પર્સ ગેરેજ (સ્ટૉરપોર્ટ) લિમિટેડમાં**[31], લોર્ડ મોરિસના કહેવત પર આધાર રાખીને કે "જો એ એવો કરાર કરે કે જેના હેઠળ તે સ્વેચ્છાએ થોડા વર્ષો માટે વાજબી શરતો પર બી ની સેવા કરવા અને પોતાનો સંપૂર્ણ કાર્યકારી સમય બી ને આપવા માટે સંમત થાય, તો તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક હશે, જો કરારને વેપારના અવરોધ તરીકે વર્ણવવાની માંગ કરવામાં આવી હોય; હકીકતમાં, આવા કરાર કદાચ વેપારની પ્રગતિ માટે હશે", ઉચ્ચ અદાલતે તારણ કાઢ્યું હતું કે અપીલકર્તાઓ દ્વારા

31 ૧૯૬૭ ૧ બધા ER ૬૯૯.

વાજબી શરતો હેઠળ થોડા વર્ષો માટે સરકારની સેવા કરવા માટે કરવામાં આવેલા કરારને વેપારના પ્રતિબંધમાં એક તરીકે વર્ણવી શકાતો નથી.અમે કલકત્તા વડી અદાલત દ્વારા નોંધાયેલા તારણો સાથે સંમત છીએ.તેથી અમારો મત છે કે સરકારી મેડિકલ કોલેજોમાં અનુસ્નાતક અને સુપર સ્પેશિયાલિટી અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટે ફરજિયાત બોન્ડની શરતો ભારતીય કરાર અધિનિયમ, ૧૮૭૨ની કલમ ૨૭નું ઉલ્લંઘન કરતી નથી.

૪૦. ઉપરોક્ત ચર્ચાનું પરિણામ એ છે કે રિટ પિટિશન અને અપીલ ફગાવી દેવાને લાયક છે.પરિણામે, ફરજિયાત બોન્ડનો અમલ કરનારા તમામ ડોકટરો તેમાં સમાવિષ્ટ શરતોથી બંધાયેલા રહેશે.

૪૧. અમુક રાજ્ય સરકારોને અપીલકર્તાઓ દ્વારા અમલમાં મૂકવાના ફરજિયાત બોન્ડ્સમાં કડક શરતો હોય છે અને ફરજિયાત બોન્ડ્સ સંબંધિત બાબતમાં એકરૂપતા અનુભવવાની જરૂરિયાત હોય છે તે હકીકતની નોંધ લેતા, અમે સૂચવીએ છીએ કે ભારત સંઘ અને ભારતીય તબીબી પરિષદ દ્વારા સરકારી સંસ્થાઓમાં તાલીમ પામેલા ડૉક્ટરો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી ફરજિયાત સેવા અંગે એક સમાન નીતિ રાખવા માટે યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવે.

૪૨. રિટ પિટિશન અને અપીલ રદ કરવામાં આવે છે.

.....ન્યાયમૂર્તિ
[એલ. નાગેશ્વર રાવ]

.....ન્યાયમૂર્તિ
[હેમંત ગુપ્તા]

નવી દિલ્હી
ઓગસ્ટ ૧૯ , ૨૦૧૯

This judgment has been translated using AI Tool – SUVAS.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.